

Sammlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 92 1971

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÉ

Göteborg: Lennart Breitholtz

Lund: Staffan Björck, Carl Fehrman

Stockholm: E. N. Tigerstedt, Örjan Lindberger

Umeå: Magnus von Platen

Uppsala: Gunnar Brandell, Thure Stenström

Redaktör: Docent Ulf Wittrock, Litteraturvetenskapliga institutionen, Villavägen 7,
752 36 Uppsala

Printed in Sweden by

Almqvist & Wiksells Boktryckeri AB, Uppsala 1972

rättelsen Hemlig idyll om revolutionären som under Vendéupproret gömmer en aristokratisk fröken i sin fattiga kammare. Situationen kunde inbjudas till både passionsdrama och pikanteri men resultatet har istället — som Arvidsson småleende antyder — blivit »världslitteraturens kyskaste novell» (s. 187): när paret delar säng är det för att läsa Plutarkos tillsammans. Skyggheten för det erotiska får en annan belysning i ett par citat som Arvidsson drar fram.

»Ett lif af oförändrad gosseålder, utan sexuella frågor och utan egentlig tyngd och allvar, det skulle vara en god poetexistens», står det i en av anteckningsböckerna från sekelskiftet (s. 220). Och i resebrevet Shelleys graf exemplifieras tanken. Shelley var »den vingade genien som skrämdes bort af verklighetens blod och smuts», och han ägde »den sublimes idealitet som kan finnas i gossaldern och bara i den» (s. 223).

Gosseromantiken, kulturen av oskuld och orörd ungdom, fanns ju för all del hos många mellan Rydberg och Ekelund; en direkt reminiscens från Rydbergs Fåfång skönhetsstråfvän konstaterar Arvidsson f.ö. i en Hallströmdikt över samma tema med den betecknande titeln Fallet (s. 221). Ändå tycker jag att det här spåret kunde vara värt att följa närmare i Hallströms fall.

Ett spår som Arvidsson däremot följer upp med bulldozer är historien om ingenjör Hallströms amerikanska äventyr. Utredningen av hans yttre förhållanden är en fängslande lektyr. Analysen av Hallströms intellektuella orientering under dessa avgörande år — december 1888 till sommaren 1890 — är beundringsvärd. Paradoxalt nog umgicks Hallström helst i en krets tyska immigranter och lärde sig uppskatta tysk litteratur, främst Heine, som — genom förmedling av Matthew Arnolds berömda essä — blev en följeslagare för livet. Något annat som kom att följa Hallström livet ut var en hjärtlig aversion mot USA och anglosachsisk kultur över huvud. För den engelska litteraturen bevarade han lyckligtvis dock sin beundran. Arvidsson kan i sitt fullmatade avslutningskapitel om *Lyrisk och fantasier* bl. a. visa på den betydelse som Robert Brownings versnoveller och dramatiska monologer fick för det med en viss orätt förbisedda författarskap som han så lärt och skarpsinnigt har gett introduktionen till.

Det är med en smula vemod man lägger ifrån sig Rolf Arvidssons avhandling. Mänskligt att döma måste den ju vara en av de allra sista i den riktigt stora stilen. Dock hoppas man att den med det snaraste får sin fortsättning, så till vida att Arvidsson vill återkomma

med en monografi över novellisten Per Hallström.

Göran Lindström

Karin Petherick: *Stilimitation i tre av Hjalmar Bergmans romaner. En undersökning av den roll pastisch, parodi och citat spelar i Knutmässö marknad, En döds memoarer och Herr von Hancken.* (Studia litterarum Upsaliensia, 6, 1971.) Almqvist & Wiksell. Uppsala 1971.

Det ämne Karin Petherick valt för sin undersökning är strikt avgränsat. Hon behandlar tre av Hjalmar Bergmans romaner, och detta med hänsyn till en så speciell kvalitet som stilimitationen. Begränsningen är lycklig. I den framträder författarinnans utmärkta egenskaper som texttolkare, och från hennes stilstudium öppnar sig perspektiv mot viktiga fält i den bergmanska världen. De stilistiska iakttagelserna sätts i samband med sådant som de fiktiva karaktärernas naturell, romanernas tidsfärg och — det mest angelägna — deras livs- och människosyn.

De metodiska kommentarer som inleder avhandlingen går inte utanför dennas syften, utan är strikt inriktade på sådana frågor som aktualiseras av den konkreta undersökningen. Förträffligt är exempelvis påpekandet att det inte finns någon funktionsskillnad mellan de olika kategorier av bibelcitats som redovisas (9 f.). KP strävar genomgående att relatera det formella till det funktionella, och det är detta som gör hennes stilundersökning så givande. — På två punkter vill jag dock reservera mig inför hennes metodiska uttalanden. Det gäller stilimitationens bundenhet till en förlaga och författaravsikten bakom stilen.

Stilimitationen förutsätter, heter det (3), »en bestämd, i sinnevärlden existerande förlaga, som åtminstone en del av läsarna är bekanta med.» Bibeln, dagstidningen och fröken i telefonväxeln erbjuder exempel på sådana förlagor. I många fall känner läsaren givetvis till förlagan, men det är inte nödvändigtvis så, och här finns en komplikation som inte har observerats av KP. Hon återger en replik ur Knutmässö marknad och tillägger att författaren med den »träffar en torgförsäljares ordflöde på kornet». (4) Det är tillåtet att här fråga författarinnan hur hon vet att jargongen är autentisk. Den *verkar* så, men ingenting hindrar att författaren har skapat intrycket av en autenticitet som inte föreligger. Det viktiga i saken är inte att det verkligen finns en förlaga som läsaren känner till, utan att denne tror att det bakom författarens ord finns en förlaga. Diktaren kan

ge illusion av verklighet även där ingen verklighet funnits, och Bergman utnyttjar förvisso den möjligheten; därom vittnar många fall som KP drar fram i den följande undersökningen.

Också när det gäller författarens avsikter, tror jag det avgörande är hur läsaren uppfattar dem, inte hurdana de faktiskt har varit. KP framhåller att norrlandsmålet i Sara Lidmans Tjårdalen och Hjortronlandet fungerar på ett annat sätt än värmlandsmålet i en dikt som Frödings *Ma sjöl* (6). Dialekten är i det förre fallet »ett vanligt episkt medel», i det senare fallet inbjuder den läsaren att beundra en uppvisning, och det är här vi talar om stilimitation. Det sammanhänger med att vi tillskriver Fröding en viss intention som vi inte finner hos Lidman. Den uppfattning KP här företräder har mycket för sig. Förmodligen är det så att vi talar om imitation bara när vi förutsätter en medveten avsikt hos författaren; annars använder vi termer som reminiscenser eller stilpåverkan. I många fall av stilimitation är det också helt självklart att säga att författaren skrivit som han gjort med full avsikt och i klart medvetande om det spel med stilar han driver. Men det finns en bred zon av fall där sådant är ovetbart. Vi kan där inte uttala oss om författaren, utan får nöja oss med konstaterandet att hans stil ger intrycket av att vara avsiktligt imiterande. Tillkomstprocessen kommer vi inte åt, och våra stil kategorier kan inte bindas vid den.

Bibeln är den viktigaste källan för Bergmans citat och allusioner. KP:s demonstration (som bygger på en utredning om de bibelöversättningar Bergman haft att välja mellan, XIII f.) är säker och lyhörd, och hon ger en rad starka exempel på hur det bibliska fungerar. Viktigare än bibelallusionernas frekvens är uppenbarligen deras placering i centrala scener. — Ett par invändningar och kompletteringar må göras. Anders Ekmarcks ord i Knutsmåso marknad att för syndaren som vidgår sin synd skall paradiset öppnas, jämföres av KP (32) med Ordspråksboken; man saknar den i mitt tycke självklara hänvisningen till Jesu ord på korset till den botfärdige rövaren. Konrektors värtaliga antiteser i samma roman jämföres ur syntaktisk synpunkt med vissa bibelord (34); jag finner likheten alltför blek och allmän för att vara av intresse. I *En döds memoarer* talar Jan, som just anställts på det fatala hôtel de Montsousonge, om sig själv som en säningsman. KP:s undran vad denna uppenbara bibelpastisch har för syfte (46) förefaller omotiverad. Pastischen är helt naturlig om man tolkar texten så att Bergman låter Jan — som ju ställt sig i det ondas tjänst — genom sina ord markera att han paro-

dierar en biblisk situation. Också i Herr von Hancken finns, som fru Petherick visar, en myckenhet av bibelcitater och bibelallusioner. Jag beklagar bara att ett par av de viktigaste belägen har förts till en kompletterande bilaga (167). Främst gäller det den olycklige kaptenens ord om hans egen fullkomning, liksom berättarens påpekande att den döende när hans huvud glider åt sidan liknar rövaren på korset. De trettio blanka silverspecierna (XVI: 209) är vidare en bibelparodierande detalj som kunde ha noterats. Ett »fiktivt» bibelcitat hade varit värt mer av diskussion än KP (55) ägnar det. Hancken kröner sitt avskedstal med orden: »Som en tom pust kom jag till jorden och i vattnet ristade jag mitt namn.» Den parallell KP funnit i Predikaren är inte tät. Inte desto mindre torde frasen av de flesta läsare uppfattas som »biblisk», och den fungerar på precis samma sätt som andra, äkta allusioner och citat.

Mina reservationer härövan är marginella och jag finner KP:s redovisning i allt väsentligt övertygande. Det har inte tidigare stått klart hur betydelsefull bibeln varit för Hjalmar Bergmans stil.

KP berör själv det större sammanhang av »problematik» och »livssyn» till vilket stilen är knuten, och man är glad att hon här har gått utanför den egentliga stilistikens gränser. De frågor hon därmed kommer in på är utomordentligt svåra och omfattande, men jag vill ändå tillåta mig ett par reflexioner. Först om *En döds memoarer*. Med subtilitet utreds mångtydigheten i de från Nya testamentet lånade orden om att icke vara av denna världen. När de på romanens sista sida används av fader Johannes, måste de tolkas i »religiös anda» (37): släktförbannelsen är bruten. Lika tydligt är det bibliska mönstret under den uppmaning som Johannes riktar till Jan att icke frukta (40). Det är hans sista ord innan han för alltid lämnar sin skyddsling. Omedelbart dessförinnan uttalar han ord som ofta citeras: »Och då du känner dig dömd under din vilja, skall du veta, att den är i hans hand, som givit dig himlens bäge till ett tecken.» Att regnbågen är en biblisk reminiscens är uppenbart (40). Originell är däremot sammanställningen med en nytestamentlig text (41), som inte torde ha nämnts förut i Bergmanlitteraturen: »om vårt hjärta fördömer oss, då är Gud större än vårt hjärta, och vet allting.» (1 Joh. 3: 20.) Den utveckling som ackompanjeras av dessa och andra bibelfärgade citat leder fram till en befrielse. Den innebär, heter det (42), att Jan och Johannes »på mystikens paradoxala vis har övervunnit döden genom sin död». Jag är inte övertygad

om att motivet bör anses vara karakteristiskt just för mystiken. Däremot är tanken välkänd från bibeln, där den varieras i skilda formuleringar, som KP själv påpekar. I sina sammanfattande uttalanden om romanens livssyn framhåller hon visserligen att den, liksom alla de tre böcker hon studerar, gestaltar »en problematik som det ligger nära till hands att uttrycka med biblisk terminologi» (30). Annars åberopar hon här inte sina egna forskningsresultat, utan ansluter sig (30, 130) till den tolkning som lagts fram av Sverker Ek och som utgår från Spinozas Etik (Verklighet och vision, 1964). Kännetecknande för denna energiskt hävdade tolkning är emellertid att den genomförs på en nivå ovanför diktarens egen text. Viljeproblematiken abstraheras ur konstverket och befinner sig — sålunda renskrapad — likna tankegångar hos filosofen. Att uttryck och stämningar i En döds memoarer skulle påminna om Spinoza har Ek däremot inte visat, och jag tror att det vore mycket svårt att utföra en sådan demonstration. Hur mycket närmare Hjalmar Bergmans konkreta värld ligger då inte bibeln! Det är ett förhållande som ytterligare framhävs genom fru Pethericks rön. Men hur bör vi i ett sådant läge rubricera den åskådning som framträder i romanen (inte i Bergmans brev till filosofiskt lagda vänner)?

Om Herr von Hancken påpekas att den här »betydligt mindre anknytning (än En döds memoarer) till någon central kristen tankekrets»; boken förefaller lägga i dagen »en stoisk snarare än en kristen etik» (49). Det är avståndets tema som KP här tar fasta på, med åberopande av berömda brev till Hans Larsson (cit. 49) och Algot Ruhe (cit. 125). Men allmänt talat hör detta tema hemma också i den bibliska traditionen; belägg härför anföres av KP själv i den tolkning av En döds memoarer som jag nyss diskuterat. Livssynen i Herr von Hancken kan uppfattas som stoisk endast om man bortser från många av de drag i boken som författarinnan med sådan framgång påvisar. Jag håller med henne om att merparten av bibelcitaten i romanen har en humoristisk funktion (50), men jag finner det svårt att infoga detta skämtande i en stoisk livssyn. Det bibliska uppträder emellertid också i andra sammanhang. Hit hör ett par viktiga ställen som förts till avhandlingens bilaga; jag talade nyss därom. Dessa om bibeln erinrande formuleringar markerar starkt det patetiska i Hanckens belägenhet. KP understryker själv — och helt riktigt — att hans klagan erinrar om Job och Psaltaren (55), och hon pekar på frändskapen mellan kaptenen och den sorglige riddaren (56). Romanen om Don Quijote är ju det stora

exemplet på kombinationen av löjligt och sublimt; det har hävdats att denna stilblandning ytterst är bibliskt bestämd. Jag erinrar härom för att understryka det förhållandet att en tolkning av Herr von Hancken i stoiska termer erbjuder svårigheter av *stilistisk* art.

Låt mig här deklarerat min uppfattning att Bergmanforskningen efter Karin Pethericks insats har skäl att ånyo pröva frågan hur livs- och människosynen bör tolkas i Herr von Hancken, lika väl som i En döds memoarer.

Hjalmar Bergman öste ymnigt ur andra källor än de bibliska, och Karin Petherick följer honom vikt i spåren. Jag förbigår här ett fullgitt och roande avsnitt (kap. V) om bakgrunden till den parodi på annonsspråk som han odlar i En döds memoarer. I Knutmässö marknad berättas hur Voltaires sorgespel *Zaïre* uppföres på rådmann Norstedts vind. KP visar hur Bergman tillämpar en »dubbel exponering» av citaten (64). De fungerar inom det uppförda spektaklet och anspelar samtidigt på de uppträdandes personliga förhållanden. Analysen är både fin och träffande. Den avslutande kommentaren om överensstämmelsen i livsåskådning mellan drama och roman (68) har däremot inte helt övertygat mig. Det heter om Anders Ekmarck, romanens unge hjälte, att hans storhet ligger däri att han förmår »både acceptera och höja sig över sitt öde». Jag är enig med detta ord, men jag finner det inte självklart att ett diktverk som rymmer ett sådant motiv bör karakteriseras med uttrycket »nattsvalt pessimism». Säkert är att dessa ord inte är tillämpliga på Voltaires *Zaïre*. Detta är ju ett indignationsdrama, och under dess framställning av intoleransens gräsligheter finns en ingalunda pessimistisk tro på förnuftets möjlighet att protestera.

Till sist om Herr von Hancken, skapad i avslutning till en historisk romangener och med ett raffinerat utnyttjande av arkaiseringen som stilmedel. KP gör alldeles rätt i att här gå långt utanför den gräns som hon angett med titeln på sin bok. De iakttagelser hon gör om romanens stil hade varit mindre givande än de nu är, om de ej kombinerats med sådana som rör motiv och komposition. Samma år som Bergman skrev Herr von Hancken såg han Hofmannsthal's *Envar*, och Sverker Ek återfinner exempelmoralitetens karaktär också i romanen. Tolkningen är värdefull men det ligger i sakens natur att den är ensidig. KP påminner om att Bergman året innan hade sett Holbergs *Barselstuen* på Intima teatern (87), och hon visar att hans roman är byggd med scener av jämförligt slag. Över det seriösa djupmönster som Ek framhäver ligger ett muntrare hämtat från

komedin; romanen vimlar av upptåg (92) som kunde passat i en Holbergpjäs. KP vill därutöver hävda att Bergman tagit intryck också av *essayisten* Holberg, författaren till Moraliska tankar (som ingår i det efterlämnade biblioteket). Hennes tanke att Bergman tilltalats av upplysningens sentenskonst är alltigenom plausibel, men jag kan inte se att hon lyckats binda honom just vid Holberg. »Det absurda», som hon tar upp (88), har en så olika innebörd hos de båda författarna att jämförelsen snarast är ägnad att markera avståndet. Det synes mig vara mest rimligt att säga att det är 1700-talets sentensmanér och antitetiska teknik överhuvud som Bergman älskvärt parodierar genom Carlander. Till sina anfäder räknar denne också Salig Dumbom.

KP skriver med en utmärkt formulering att Bergman för sin andra stora avskedsroman, Herr von Hancken, sökt en »komisk maskering» i Cederborghs tidevarv (76). Hon klargör hur pass nära han i avseende på yttre handling, miljö och berättartechniska grepp håller sig till den skäligen enkle Cederborgh, och hon påpekar att Bror Benjamin Carlanders historia i likhet med Uno von Thrazenbergs kan ses som en skämtsam bildningsroman (77 f.). Synfältet vidgas emellertid mot den svenska romanen under 1800-talets förra hälft. Ungefär vid den tid då prosten Carlander förutsätts nedteckna sina minnen — det sker vid mitten av trettio-talet — utkommer en rad romaner, de flesta numera glömda. De bildar den fond mot vilken Herr von Hancken ställs fram till stilistisk jämförelse; här är Cederborgh sålunda bara en i en grupp författare. Jämförelsen ger vid handen att Bergman ingalunda har skapat en regelrätt pastisch. Han avviker exempelvis ifrån epokens språk i fråga om meningsbyggnaden (97). På samma sätt visar undersökningen av de så kallade schablonorden hur fri han har stått i förhållande till förlagorna. Med schablonord menas sådan lättigenkännliga ord som ack, beskedlig, faslig, gruvlig, söta (om person) etc. (Jag vill här inskjuta ett påpekande om den statistiska metod som KP använt. Den har ingående granskats av hennes egen opponent vid disputationen, fil. lic. Karin Norström, vilken betydande författarinnans akribi.) Schablonordens frekvens visar sig i de allra flesta fall vara *bögre* hos Hjalmar Bergman än hos de med hans fiktive krönikör samtida författarna. Han har systematiskt överdrivit de drag vi uppfatta som tidstypiska. Om man sålunda ett gott stycke är beredd att hålla med fru Petherick om att han gett sin roman en »övertygande tidsförankring» (123), måste man strax erinra sig att därmed inte kan menas historisk autenticitet. Det

är just vad hon har visat. Bergman har varit en suverän manipulatör. Undersökningen av arkaiseringen i hans romaner är en fängslande närstudie i en stor författares arbetsteknik.

Avhandlingens förord meddelar att boken till större delen skrivits i London, där författarinnan undervisar i Scandinavian department vid University College. Det må vara tillåtet att sammanfattande karakterisera hennes prestation med en formel klassisk i engelsk litteratur. Karin Pethericks studie över Hjalmar Bergmans stil präglas i lika mån av »sense and sensibility».

Sven Linnér

Bengt Landgren: *Ensamheten, döden och drömmarna. Studier över ett motivkomplex i Gunnar Ekelöfs diktning*. Studia Litterarum Upsaliensia 7. (Ak. avh. Uppsala). Läromedelsförlagen Stockholm (tr. Lund) 1971.

Forskningen kring Gunnar Ekelöf och hans diktning har sent kommit igång på allvar. Man kan tänka sig flera förklaringar till detta: respekt för de ekelöfska texternas komplexitet, tvekan att försvära sig åt en bestämd tolkning av en diktare stadd i ständig och ofta dramatisk utveckling, ovilja att med sedvanliga biografiska metoder tränga en diktare in på livet som så uppenbart gestaltat ett smärtsamt personligt erfarenhetsstoff. I och med Ekelöfs död våren 1968 förändrades ju dessa förhållanden i väsentliga avseenden och en betydande litteraturhistorisk aktivitet kunde snart förmärkas.

Det första och i sitt slag grundläggande vetenskapliga verket om Ekelöf är Reidar Eknens *Gunnar Ekelöf. En bibliografi* (Acta Bibliothecae Regiae Stockholmiensis VIII. Bonniers, Stockholm 1970). Huvuddelen av detta förträffliga verk upptas av en kronologisk förteckning över Ekelöfs egna skrifter och hans bidrag till tidningar, tidskrifter etc. En avdelning registrerar »Ekelöf in translation» — inte mindre än nitton olika språk är där representerade! Kapitlet om Ekelöf-litteraturen omfattar drygt 25 sidor och kan i förstone ge intryck av att ekelöfforskningen kommit en god bit på väg, men i själva verket rör det sig till allra största delen om små essäer i tidningar, uppslagsverk, handböcker m. m. Mycket av det förtecknade materialet saknar intresse, men man förstår att bibliografen dragit sig för en utrensning baserad på egen kvalitativ bedömning. Till de tyngst vägande numren i katalogen hör Reidar Eknens egna ekelöfessäer, i synnerhet de som han samlat i volymen *I den havandes liv* (1967). Bibliografin avslutas med en rad olika